

ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΕ ΔΡΑΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ 18ου ΚΑΙ 19ου ΑΙΩΝΑ (1790-1850)

Η πρόσφατη έκδοση δραματικών κειμένων και θεατρικών μεταφράσεων από την προεπαναστική περίοδο στη σειρά «Θεατρική Βιβλιοθήκη» του Ιδρύματος Κώστα & Ελένης Ουράνη¹ οδήγησε στην αντιμετώπιση εκδοτικών προβλημάτων, τα οποία ως τώρα δεν έχουν συζητηθεί επαρκώς και αντιμετωπίστηκαν με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, χωρίς και να έχουν φανεί κάποια σταθερά δεδομένα στην εκδοτική πρακτική στον εν λόγω χώρο. Το παρόν άρθρο αποβλέπει στο να δώσει κάποια πιο συστηματική έκφραση στις απορίες, όπου έπρεπε να βρω τη μια ή την άλλη λύση, και να προκαλέσει, ενδεχομένως, κάποια συζήτηση γύρω από τα θέματα αυτά, που όσοι ασχολούνται μ' αυτά τα αντιμετωπίζουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, σε μια εποχή που, ευτυχώς, τα δραματικά κείμενα του 18ου και 19ου αιώνα βλέπουν εκ νέου το φως της δημοσιότητας, ενώ άγνωστα χειρόγραφα ανασύρονται από τη λήθη και αναζητούν αναγνωστικό κοινό, μετά από χειμέρια νάρκη 200 χρόνων σε αποθήκες, αρχεία και βιβλιοθήκες. Η συζήτηση αυτή εφάπτεται δύο άλλων συζητήσεων και πρακτικών, που διεξάγονται τα τελευταία χρόνια σε παρεμφερείς χώ-

Το μελέτημα αυτό γράφτηκε πριν κυκλοφορήσει ο τόμος των πρακτικών *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000, Αθήνα 2002*, που εξέδωσε το Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού. Προσπάθησα να εντάξω εκ των υστέρων, κυρίως στις υποσημειώσεις, τις απόψεις που έχουν εκφραστεί εκεί.

1. Αυτό αφορά ως τώρα τις εξής εκδόσεις, στις οποίες είχα την εκδοτική επιμέλεια: Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Ολύμπια. Η μετάφραση του λιμπρέτου του Πιέτρο Μεταστάσιου, Βιέννη 1797, Αθήνα 1999*· Ιάκ. Ρίζος Νερουλός, *Τα θεατρικά (Α σ π α σ ί α, Βιέννη 1813, Πολυξένη, Βιέννη 1814, Τα Κορακιστικά, Κωνσταντινούπολη 1813)*, Αθήνα 2002· Γεώργιος Λασσάνης, *Τα θεατρικά (Ο ξένος, Μόσχα 1820, Αρμόδιος και Αριστογείτων, ανέκδοτο, Οδησός 1819)*, Αθήνα 2002· Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της επανάστασης και το έργο τους (Μητώ Σακελλαρίου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καίρη), Αθήνα 2003· Ιωάννης Παπαδόπουλος, *Οι θεατρικές μεταφράσεις (Οι Κούακεροι του August von Kotzebue, Βουκουρέστι 1813/14, Ιφιγένεια του J. W. Goethe, Ίενα 1818)*, Αθήνα 2004· Θεοδώρου Αλκαίου, *Οι λαϊκότροπες πατριωτικές τραγωδίες στα χρόνια της Επανάστασης (Η άλωση των Ψαρών, Μάρκος Μπότσαρης, Πιττακός ο Μυτιληναίος)*, υπό έκδοση· Κωνστ. Κοκκινιάκη, *Οι πρώτες θεατρικές μεταφράσεις (τέσσερα έργα του August von Kotzebue, Βιέννη 1801)*, υπό έκδοση.

ρους: εννοώ τη συζήτηση που γίνεται για τα προβλήματα των κειμένων της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας, η οποία αφορά συνήθως κριτικές εκδόσεις και αναφέρεται κατά κύριο λόγο σε χειρόγραφα ή μεικτές παραδόσεις του κειμένου, και στην πρακτική της διπλωματικής έκδοσης στον χώρο της ιστοριογραφίας, της έκδοσης νοταριακών εγγράφων, συμβόλων, προικοσυμφώνων κτλ., όπου το πρόβλημα παρακάμπτεται με την έκδοση του κειμένου όπως έχει, γιατί δεν πρόκειται για κείμενο λογοτεχνικό με αισθητική υπόσταση και καλλιτεχνικές αξιώσεις, αλλά για κείμενο χρηστικό, όπου η κατανόηση του περιεχομένου και η ακρίβεια της διατύπωσης ικανοποιούν πλήρως τις απαιτήσεις του γραφέα και του αναγνώστη. Και οι δύο περιπτώσεις αφορούν συνήθως παλαιότερες εποχές, ιδίως της βενετοκρατίας, όταν η τυπογραφία περιοριζόταν σε ορισμένες μόνο κατηγορίες κειμένων (κυρίως εκκλησιαστικών, αλλά και αρχαίων συγγραφέων και δημωδών αναγνωσμάτων),² και οι πρακτικές που έχουν διαμορφωθεί δεν μεταφέρονται πλέον απροβλημάτιστα σε μια εποχή, όπου η τυπογραφία καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του γραπτού λόγου, ακόμη και στη λογοτεχνία, και ειδικότερα στα δραματικά κείμενα και τις θεατρικές μεταφράσεις. Μιλώ για την τελευταία δεκαετία του 18ου και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Επίσης το ζήτημα διαφοροποιείται και ως προς το γλωσσικό όργανο έκφρασης και την υφολογική διαστρωμάτωση: ενώ στην περίπτωση της δημόδους υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής λογοτεχνίας πρόκειται για συνθέματα διαλεκτικά ή ιδιωματικά με μια τάση, λιγότερο ή περισσότερο, προς την κοινή δημοτική, η πλειονότητα των κειμένων της αναφερόμενης περιόδου, ακόμη και τα θεατρικά, είναι γραμμένα σε γλώσσα λόγια ή τουλάχιστον μεικτή, όπως θα μπορούσε να ονομάσει κανείς το ιδίωμα της φαναριώτικης λογοτεχνίας και των Ελλήνων της Πόλης, ώστε η εφαρμογή της ιστορικής ορθογραφίας και της λόγιας γραμματικής να έχει μια διαφορετική δεσμευτικότητα και κάθε απόκλιση να αντιμετωπίζεται με μια διαφορετική στάση εν σχέσει π.χ. προς την ορθογραφική «πολιτική» σε κείμενα του κρητικού θεάτρου, που σώζονται μόνο στην σχεδόν «φωνητική» γραφή των χειρογράφων ή σε τυπωμένες βενετικές εκδόσεις, όπου οι τυπογράφοι επεμβαίνουν «προς το λογιότερον».³ Ακόμη

2. Βλ. L. Vranoussis, «L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries et maisons d'édition», Akten des XVI Internationalen Byzantinistenkongresses, Wien 4. -9. Okt. 1981, *JÖB* 32/1 (1982) 393-480 (αγγλικά στο *Modern Greek Studies Yearbook* 2, 1986, σσ. 1-71), και για τον εκδοτικό οίκο Γλυκή, Γ. Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1987.

3. Αυτό γίνεται φανερό στην περίπτωση της *Θυσίας του Αβραάμ* (βλ. τώρα W. Bakker -

και σ' αυτές τις εκδοτικές πρακτικές παρατηρείται κάποια εξέλιξη.⁴

Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένες, λίγες είναι αλήθεια, διατυπωμένες απόψεις για το ζήτημα. Την αρχή έκανε ο Ιωάννης Συκουτρός με το περίφημο άρθρο του «Κριτικά εκδόσεις νεοελληνικών λογοτεχνημάτων», το 1935,⁵ όπου πρέσβευε τη γνωστή θέση, πως η έκδοση νεοελληνικών κειμένων δεν πρέπει να διαφέρει ουσιαστικά από την έκδοση αρχαίων κειμένων. Λίγοι τον ακολούθησαν, π.χ. ο Filippo Maria Pontani στην έκδοση των «Ωδών» του Κάλβου το 1970, με λατινικό κριτικό υπόμνημα, πράγμα που προκάλεσε το μένος του Γιώργου Σαββίδη, ο οποίος θεώρησε το υπόμνημα άχρηστο, γιατί συσσωρεύει, απλώς και μόνο, όλα τα τυπογραφικά λάθη των συχνών εκδόσεων των «Ωδών».⁶ Στην κατάργηση του συμβατικού υποσελίδιου κριτικού υπομνήματος και στην αντικατάστασή με «σημειώσεις» στο τέλος του κειμένου προχώρησε και ο Στυλιανός Αλεξίου και η Μάρθα Αποσκήτη, στις εκδόσεις των τραγωδιών του κρητικού θεάτρου.⁷ Ως προς τη χρήση των λατινικών ή ελληνικών στον apparatus criticus, νομίζω πως πρόκειται για ψευτοδίλημμα, γιατί (α) από τη μια, οι αναγνώστες τέτοιων εκδόσεων ασφαλώς και ξέρουν να διαβάσουν ένα ελληνικό υπόμνημα, και (β) από την άλλη, η εκμάθηση των 10-20 λατινικών sigla των φιλολογικών εκδόσεων δεν είναι και τόσο σπουδαία υπό-

A. van Gemert, *Η Θυσία του Αβραάμ. Κριτική έκδοση*, Ηράκλειο 1996, σσ. 5-13).

4. Βλ. π.χ. τη γραφή του τίτλου της κωμωδίας *Κατζούρμπος*, που έχει επικρατήσει να γράφεται τώρα *Κατσούρμπος* (βλ. π.χ. στον τόμο Γεωργίου Χορτάτση, *Κατσούρμπος*, Η νέα Σκηνή, Μάιος 1993). Η τα -η και -ης (χωρίς ι) στις ρηματικές καταλήξεις του δεύτερου και του τρίτου προσώπου ενικού στην υποτακτική, που εμφανίζονται ακόμη στην έκδοση του Ερωτόκριτου του Στ. Αλεξίου το 1980 (και στις ανατυπώσεις της), ενώ στις μεταγενέστερες εκδόσεις της *Ερωφίλης*, του Βασιλέα Ροδολίνου και του *Ζήωνα* έχουν αντικατασταθεί με -ει και -εις. Αντίθετα διατήρησα το στοιχείο αυτό στις εκδόσεις των δραματικών κειμένων του αγαιοπελαγίτικου θρησκευτικού θεάτρου, άλλωστε σε συμφωνία με τους συνεκδότες Μ. Ι. Μανούσακα και Ν. Παναγιωτάκη, γιατί πρόκειται για γλώσσα σχεδόν μεικτή, όπου οι δημοτικοί τύποι συνυπάρχουν με λογιότερους και παρατηρούνται συχνά αποσπάσματα εκκλησιαστικής γλώσσας.

5. *Νέα Εστία* 18 (1935) 990-1000. Ανατυπώνεται στον τόμο Ι. Συκουτρός, *Μελέται και Άρθρα*, Αθήνα 1956 (21982), σσ. 420-435. Βλ. και τη διένεξη μεταξύ Συκουτρός και Λίνου Πολίτη (Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Ιωάννης Συκουτρός – Λίνος Πολίτης: το χρονικό μιας φιλολογικής αντιδικίας», στον τόμο *Νεοελληνική σύνθεση: Θέματα και κατευθύνσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1999, σσ. 315-333).

6. «Εκδοτικές απορίες ενός νεοελληνιστή», *Μαντατοφόρος* 25-26 (1987) 3-12, ανατύπωση στον τόμο *Τράπεζα Πνευματική*, Αθήνα 1994, σσ. 177 κ.ε.

7. Βλ. και τους προβληματισμούς του Wim Bakker, «Νεοελληνικά κείμενα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης: εκδοτικές πρακτικές και προτάσεις», στον τόμο *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες*, ό.π., σσ. 110 κ.ε. Ο γνωστός ολλανδός νεοελληνιστής ξεχωρίζει εδώ τη χρηστική ή εκλαϊκευτική έκδοση, τη φιλολογική, την κριτική και τη φωτοαναστατική. Και η χρηστική και η φιλολογική, ωστόσο, θα έπρεπε να πηγάζουν από μια κριτική. Σε μερικές περιπτώσεις, στις οποίες δεν είναι εφικτή μια οριστική αποκατάσταση του κειμένου, χρειάζεται και μια συνοπτική έκδοση όλων των παραλλαγών.

θεση, αν ήδη δεν τα γνωρίζει ο αναγνώστης από άλλες φιλολογικές του εντυπώσεις. Ωστόσο κρατάω ένα επιχείρημα του Παναγιώτη Αγαπητού από σχετική συζήτηση που έγινε το 1997 στη Λευκωσία, πως τα ελληνικά «κακοποιούνται» σε μια τέτοια κωδικοποίηση, η οποία στο κάτω κάτω είναι διεθνής· τι θα γινόταν, αν Γερμανοί και Γάλλοι άρχιζαν να κάνουν τα υπομνήματά τους στα γερμανικά και γαλλικά;⁸ Παρόμοια συζήτηση έγινε και παλαιότερα, το 1990, στη Βερόνα,⁹ και αργότερα στο Άμστερνταμ, στο συνέδριο προς τιμήν του Wim Bakker, το 1996, χωρίς να υπάρξει συμφωνία στο θέμα αυτό.¹⁰ Ακόμη πιο πρόσφατα συζητήθηκαν ανάλογα θέματα στο Αμβούργο,¹¹ και το 2002 στην Αθήνα. Αυτό είναι όμως ένα ζήτημα περισσότερο «αισθητικής», χωρίς ιδιαίτερες πρακτικές συνέπειες, και εδώ συνεπώς μάλλον δεν μας αφορά.

Πιο σοβαρό είναι το επιχείρημα του Σαββίδη, πως οι εκδόσεις των έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν χρειάζεται να είναι κριτικές, αλλά «φιλολογικές», δηλαδή υπεύθυνες και βάσιμες.¹² Όμως, πόσες κριτικές εκδόσεις δραματικών κειμένων της περιόδου που μας ενδιαφέρει υπάρχουν; Γνωρίζω δύο: του Φαίδωνος Μπουμπουλίδη για τον Φιλάργυρο της Ελισάβετ Μουτσάν-Μαρτινέγκου από χειρόγραφο¹³ και της Μαρίκας

8. «Στρογγυλό τραπέζι “Η εκδοτική μέθοδος: προβλήματα και λύσεις”», στον τόμο Παν. Αγαπητός - Μ. Πιερής (επιμ.), *Τ' αδόνιν κείνον που γλυκά θλιβάται. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση (1400-1600)*. Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Νεογραικα Medii Aevi (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία), Ηράκλειο 2002, σσ. 245-275, ιδίως σσ. 262 κ.ε.

9. Tavola rotonda «Problemi di ecdotica di testi medievali» presieduta da Antonio Garzya, interventi di Alberto Varvaro, Giuseppe Spadaro, Riccardo Maisano, στον τόμο A. Pioletti - Francesca Rizzo Nervo (επιμ.), *Medioevo romanzo e orientale. Oralità, scrittura, modelli narrativi. Colloquio Internazionale (Verone 1990)*, Messina 1995, σσ. 107-137.

10. Βλ. τον τόμο *Cretan Studies 6* (Άμστερνταμ 1998)· οι συζητήσεις αυτές, ωστόσο, δεν καταγράφηκαν και δεν δημοσιεύτηκαν. Βλ. επίσης A. van Gemert, «Το κριτικό υπόμνημα σε εκδόσεις πρώιμων νεοελληνικών κειμένων», στον τόμο J.-M. Egea - J. Alonso (επιμ.), *Prosa y verso en griego medieval. Rapports of the International Congress «Neograeca Medii Aevi III»* (Vitoria 1994), Άμστερνταμ 1996, σσ. 349-358.

11. Βλ. τώρα τον τόμο H. Eideneier - U. Moennig - N. Τουφεξής (επιμ.), *Θεωρία και Πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001, με ανακοινώσεις όπως του A. van Gemert, «Σκοπός, δυνατότητα και όρια της κριτικής αποκατάστασης των κειμένων» (σσ. 17-36), D. Holton, «Η εισαγωγή μιας κριτικής έκδοσης: σε ποια ερωτήματα θα έπρεπε να απαντήσει ο εκδότης ενός κειμένου ...» (σσ. 251-270), M. Jeffreys, «Πολυμορφία. Προτάσεις για μια ανανέωση της εκδοτικής πράξης» (σσ. 39 κ.ε.) κτλ.

12. «Γιατί πρέπει, σώνει και καλά, να ζητάμε κριτικές εκδόσεις συγγραφέων, οι οποίοι συνήθως επιμελήθηκαν οι ίδιοι, και τυπογραφικώς, τα δικά τους βιβλία; ή των οποίων τα ιδιόχειρα χειρόγραφα σώζονται, ως επί το πλείστον, λίαν ευανάγνωστα; Αλλιώς ειπωμένο: οι περιπτώσεις συγγραφέων του 19ου και του 20ού αιώνα, που όντως απαιτούν κριτική έκδοση, μετριούνται κυριολεκτικώς στα δάχτυλα» (ό.π., σ. 179).

13. Φ. Κ. Μπουμπουλίδη, *Ελισάβετ Μουτσάν-Μαρτινέγκου*, Αθήνα 1965.

Κατίκα-Βάσση για τον Ορέστη του Αλέξανδρου Σούτσου από έντυπες εκδόσεις και χειρόγραφα.¹⁴ Η δεύτερη περίπτωση είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική, γιατί έγινε, όπως τονίζει στον πρόλογό του ο Αθανάσιος Καμπύλης, ακριβώς με τον σκοπό μιας φιλολογικής «ακτινογραφίας» ενός λόγιου δραματικού κειμένου των αρχών του 19ου αιώνα, το οποίο αποδεικνύεται τελικά περισσότερο «μεικτό» και «ρευστό» απ' όσο το περίμενε κανείς, με παράλληλους τύπους σε «δημοτική» και «καθαρεύουσα»,¹⁵ διτογραφίες, υφολογικές διακυμάνσεις κτλ.¹⁶ Δυστυχώς, η εργασία δεν έχει μεταφραστεί ως τώρα από τα γερμανικά.

Αλλά με την εργασία αυτή τίθεται ήδη ένα άλλο ζωτικό ζήτημα: σε ποιο κοινό απευθύνεται μια τέτοια έκδοση; Ο μέσος αναγνώστης δεν διαβάζει κριτικά υπομνήματα: αυτό παρακίνησε τον Δημήτρη Σπάθη, στην έκδοση του *Αλεξανδροβόδα του ασυνείδητου* του Γεωργίου Σούτσου (1785) από τέσσερα χειρόγραφα, με τη μνημειώδη εισαγωγή και μελέτη για τη φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα, να παραθέσει το κριτικό υπόμνημα στο τέλος.¹⁷ Εκεί παρατηρείται όμως και ένα άλλο φαινόμενο: παραδίδει τις γραφές των χειρογράφων χωρίς ορθογραφική επέμβαση (ιξεύρω, τεργιάζει, κτλ.). Σε περίπτωση καλής κατάστασης του χειρογράφου, από ορθογραφική άποψη, αυτό ίσως είναι και η ενδεικνυόμενη λύση (βλ. και τις εκδόσεις των μεταφράσεων κωμωδιών του Μολιέρου από την Άννα Ταμπάκη και τον Γεράσιμο Γ. Ζώρα).¹⁸ Αν όμως το χειρόγραφο είναι ανορθόγραφο και πρόχειρο στην καταγραφή του, όπως είναι τα περισσότερα της εποχής αυτής, και μάλιστα σε απελπιστικό βαθμό, πόσο πρέπει να επεμβαίνει κανείς για την αποκατάσταση ενός τέτοιου κειμένου, ώστε να διαβάζεται και να κατανοείται σήμερα;

Αυτό είναι ένα από τα κεντρικά σημεία του προβληματισμού. Υπάρχει

14. M. Catica-Vassi, *Alexandros Sutsos, Ore st is*, εισ. - κριτ. έκδ., Αμβούργο 1994.

15. Για τη συμβατική και μόνο χρήση των όρων αυτών βλ. Β. Πούχνερ, *Γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19ου αιώνα. Γλωσσοκεντρικές στρατηγικές του γέλιου από τα «Κορακιστικά» ως τον Καραγκιόζη*, Αθήνα 2001, σσ. 15 κ.ε., 93 κ.ε., 196 κ.ε., 203 κ.ε. και pass., και του ίδιου, «Ο ομιλούμενος σκηνικός λόγος στην ελληνική δραματουργία (1810-1840)», στον τόμο *Καταπακτή και υποβολείο. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2002, σσ. 71-79.

16. Βλ. και τη βιβλιοκρισία μου στα *Südost-Forschungen* 56 (1997) 577-579, καθώς και *Παράβασεις. Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών* 3 (2000) 348-351.

17. Δημ. Σπάθης, *Γεώργιος Ν. Σούτσος, Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος. Κωμωδία συνθεσία εν έτει αψπε': 1785. Σχολιασμένη έκδοση και συνοδευτική μελέτη: Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα*, Αθήνα 1995, σσ. 145-161.

18. Α. Ταμπάκη, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις* [ΚΝΕ, Τετράδια Εργασίας, 14], Αθήνα 1988· Γ. Γ. Ζώρας, «Μια άγνωστη μετάφραση κωμωδίας του Μολιέρου στα ελληνικά», *Παρουσία* 7 (1990) 61-88.

ωστόσο και μια άλλη, πιο πρακτική πλευρά του προβλήματος: αν συνεχίσουμε τις επανεκδόσεις δραματικών κειμένων του όψιμου 18ου και του πρώτου μισού του 19ου αιώνα με τους ρυθμούς που επιβάλλει η κριτική έκδοση *lege artis*, τότε δε θα διαθέτουμε ούτε σ' αυτόν τον αιώνα ένα αξιόλογο *corpus* δραματικών κειμένων, που να μας επιτρέπει τη διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας του θεατρικού 19ου αιώνα και την εξοικείωση ενός ενδιαφερόμενου αναγνωστικού κοινού, των μαθητών και φοιτητών με την παλαιότερη ελληνική δραματική παραγωγή, που μπορεί να τροφοδοτήσει και τις θεατρικές σκηνές με πρωτότυπα ελληνικά έργα της παράδοσης, τα οποία έχουν ξεχαστεί και παραμεληθεί. Οι κριτικές αυτές εκδόσεις, περιορισμένες στον αριθμό και επιλεγμένες προσεκτικά, μπορούν και να αποκαλύψουν τους μεθοδολογικούς προβληματισμούς που ενυπάρχουν σ' αυτά τα κείμενα, π.χ. στον γλωσσικό τομέα, τις διάφορες μεικτές μορφές και υφολογικές διαστρωματώσεις από την υπεραρχαΐζουσα έως τη μαλλιαρή, τα φαινόμενα της λόγιας δημοτικής (στην κωμωδία) ή της «λαϊκής καθαρεύουσας» (στις τραγωδίες του Θ. Αλκαίου π.χ.) κτλ.¹⁹ Αλλά για τα περισσότερα κείμενα, τα οποία ανέρχονται σε μεγάλους αριθμούς, ιδίως προς το τέλος του 19ου αιώνα πρέπει να βρεθούν εκδοτικές πρακτικές πιο απλές, ευέλικτες και λιγότερο χρονοβόρες.

Η πιο εύκολη λύση είναι βέβαια η φωτοαναστατική ανατύπωση, όπως έγινε στην περίπτωση του *Νικήρατου* της Ευανθίας Καϊρη (1826), που ανατυπώθηκε το 1972 σε φωτοαναστατική επανέκδοση της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.²⁰ Παρόμοια λύση αποτελεί το ξανατύπωμα του κειμένου ακριβώς όπως έχει, πράγμα που έγινε στην περίπτωση των *Κορακιστικών* (1813) από τον Εμμ. Μοσχονά στον τόμο *Η δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή «Μέση Οδό»* (Αθήνα 1981, σσ. 8-62). Προβληματίστηκα πολύ για το αν μια τέτοια επιλογή είναι «σωστή» και οδηγεί σε μια «φιλολογικά υπεύθυνη» έκδοση, όπως τη ζητούσε ο Σαββίδης. Προφανώς όχι, γιατί οι παλαιότερες εκδόσεις βρίθουν από τυπογραφικά λάθη, αβλεψίες, αλλά και ορθογραφικές συνήθειες και ιδιοτροπίες της εποχής ή του τυπογράφου, χωρίς καν να είναι ευρύτερα αποδεκτές, και συχνά στηρίζονται σε σφαλερές ετυμολογίες. Εδώ τίθεται το σοβαρό πρόβλημα της ορθογραφικής επέμβασης, η στρατηγική της οποίας μπορεί να ποικίλλει από συγγραφέα σε συγγραφέα και από έκδο-

19. Βλ. Β. Πούχνερ, «Ο Θεόδωρος Αλκαίος και η λαϊκότεροη πατριωτική τραγωδία στα χρόνια της Επανάστασης», *Ελληνικά* 52 (2002) 305-361, 53 (2003) 93-150, και του ίδιου, «Γλωσσικές παράμετροι στην ελληνική δραματολογία του 19ου αιώνα. Πρώτες διαπιστώσεις και προσωρινά συμπεράσματα», στον τόμο *Ράμπα και παλκοσένικο*, Αθήνα 2004, σσ. 369-402.

20. Αρ. 17.

ση σε έκδοση, από τόπο σε τόπο της έκδοσης και από τυπογράφο σε τυπογράφο.

Όταν ο Απόστολος Σαχίνης, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ίδρυσε την εκδοτική σειρά «Νεοελληνική Βιβλιοθήκη» του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη, η οποία στο μεταξύ έχει φτάσει αισιώς σχεδόν τους 40 τόμους, θέσπισε την αρχή πως βάση της φιλολογικής έκδοσης ενός λογοτεχνικού κειμένου πρέπει να είναι η τελευταία θεωρημένη από τον ίδιο τον συγγραφέα έκδοση.²¹ Η σειρά έχει εκδώσει μόνο ένα δραματικό κείμενο, την *Τρισεύγενη* του Παλαμά (1903), σε δική μου επιμέλεια, και βάση αποτέλεσε η τρίτη έκδοση του 1929, που είδε ο ίδιος ο Παλαμάς, και όχι η δεύτερη του 1916, που επιμελήθηκε ο Νικ. Ποριώτης και έχει κάποιες μικροδιαφορές.²² Όμως, τα πράγματα δεν είναι πάντα τόσο εύκολα: υπάρχουν μύριες περιπτώσεις, στις οποίες ο συγγραφέας δεν είδε καμία από τις εκδόσεις του και δεν είχε καμία ανάμειξη στην τυπογραφική διαδικασία (όπως έγινε με τα *Κορακιστικά* το 1813 στην Πόλη, την *Πολυξένη* το 1814 στη Βιέννη και την *Ασπασία*, από την οποία σώζεται μόνο η δεύτερη έκδοση, στη Λειψία το 1823, και είναι πράγματι μία από τις πιο απελπιστικές περιπτώσεις) ή την έκδοση έκαναν συγγενείς του (στην περίπτωση του Θ. Αλκαίου ο γιος του Ξενοφών)²³ ή γνωστοί του (τις μεταφράσεις του Goldoni από τη Μητιώ Σακελλάριου, Βιέννη 1818),²⁴ ή έμεινε στο έλεος των τυπογράφων (Ο ξένος του Γ. Λασσάνη, Μόσχα 1820),²⁵ που εφαρμόζουν ποικίλα ορθογραφικά «συστήματα». Στις περιπτώσεις αυτές οι επεμβάσεις και ομαλοποιήσεις επιβάλλονται, αλλά σε ποιo βαθμό και έως ποιo σημείο; Ακόμη και όταν ο ίδιος ο δραματουργός κάνει την εκδοτική επιμέλεια, τα πράγματα δεν είναι καλύτερα, γιατί τα τυπογραφεία βιάζονται και ο εκδότης του κειμένου δεν είναι πάντα πρόθυμος να προβεί με φιλολογική ευσυνειδησία στη διαδικασία αυτή ή δεν είναι εξοικειωμένος, ιδίως όταν έχει ιδιαίτερες δυσκολίες, όπως συμβαίνει με την απόδοση διαλεκτικού λόγου (αυτή είναι η περίπτωση του *Καρπάθιου* του Σωτ. Κουρτέση 1862, ο οποίος

21. Για προβληματισμούς που θέτει και αυτή η πρακτική βλ. Αλ. Πολίτη, «Η τελευταία επεξεργασμένη από τον συγγραφέα έκδοση: αντιρρήσεις, αντιπροτάσεις και άλλα», στον τόμο *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες*, ό.π., σσ. 187-197.

22. Κ. Παλαμάς, *Τρισεύγενη*, φιλ. επιμ. Β. Πούχγερ [Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 25], Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 1995, σ. 159.

23. Και μάλιστα αρκετά χρόνια μετά τον θάνατό του.

24. Βλ. και Β. Πούχγερ, *Γυναικεία δραματολογία στα χρόνια της Επανάστασης: Μητιώ Σακελλάριου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καίρη. Χειραφέτηση και αλληλεγγύη των γυναικών στο ηθικοδιδασκτικό και επαναστατικό δράμα*, Αθήνα 2001, σσ. 28 κ.ε., όπου αναλύεται εκτενώς ο πρόλογός της και ο χαρρετισμός των εκδοτών στη Βιέννη.

25. Βλ. το σημείωμα του εκδότη στη νέα έκδοση του Ιδρύματος Ουράνη.

ζητά συγγνώμη για την ορθογραφική κατάσταση του κειμένου και επισημαίνει τις ιδιαίτερες δυσκολίες που έχει η φωνητική απόδοση του διαλεκτικού λόγου· χαρακτηριστικά, στη δεύτερη έκδοση, που φρόντισε ο γιος του το 1886, μερικά λάθη έχουν αποκατασταθεί, άλλα όμως έχουν προστεθεί, και έτσι εμφανίζονται πάλι διττογραφίες και πολυγραφίες, ιδιαίτερα στον διαλεκτικό λόγο).²⁶ Σε ό,τι αφορά ιδίως δραματικά κείμενα και θεατρικές μεταφράσεις στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αλλά ήδη και στο πρώτο, ετοιμάζονται συχνά από ηθοποιούς ή θιασάρχες, συνήθως βιαστικά, για τις ανάγκες της παράστασης, ενώ η εκτύπωση είναι υπόθεση «δευτερεύουσα», για την οποία δεν υπάρχει σχεδόν καμία φροντίδα, και έτσι βρίσκεται εξ ολοκλήρου στα χέρια των τυπογράφων. Στις περιπτώσεις αυτές οι σωστές και λογικές εκδοτικές αρχές της σειράς «Νεοελληνική Βιβλιοθήκη» προφανώς δεν μπορούν να εφαρμοστούν στο ακέραιο, και ο εκδότης πρέπει να επέμβει, «μαντεύοντας» τη θέληση του συγγραφέα. Από αυτή την άποψη, της ελλιπούς εκδοτικής φροντίδας ως απόρροιας της θεατρικής πρακτικής, τα δραματικά κείμενα παρουσιάζουν εξ αρχής διαφορές από τα πεζογραφικά και ποιητικά κείμενα, όπου συχνότερα οι ίδιοι οι συγγραφείς και ποιητές αναλαμβάνουν την εκδοτική διαδικασία, καθώς αυτά προορίζονται για ανάγνωση και μόνο, και η ποιότητά τους εξαρτάται και από την ορθή απόδοση του κειμένου και από την οπτική εμφάνιση της όλης έκδοσης. Η φιλολογική αρχή της πιστής απόδοσης δεν μπορεί να ισχύσει με την ίδια δεσμευτικότητα για τις εκδόσεις δραματικών έργων και μεταφράσεων.

Ωστόσο, υπάρχουν και μια σειρά ορθογραφικών και τυπογραφικών ιδιοτροπιών της εποχής που εμφανίζονται σταθερά και σήμερα ενοχλούν, γιατί συχνά στηρίζονται σε λανθασμένες ετυμολογίες και εσφαλμένες γραμματικές αντιλήψεις (π.χ. το «μαζύ» ή και «μαζή» με περισπωμένη, «προτήτερα», καταχρήσεις του ωμέγα και της περισπωμένης, λανθασμένη χρήση του -η με -ι υπογεγραμμένο, κυρίως σε ρηματικές καταλήξεις μετά από θέλω + απαρέμφατο για τον σχηματισμό του μέλλοντα), ή και αποκλίσεις χωρίς ιδιαίτερη αιτιολόγηση (όπως π.χ. το «τόρα» στα πρώιμα έργα του Ξενόπουλου²⁷, που δεν δικαιολογείται με τίποτε, εφόσον προέρχεται από «τη ώρα» στη δοτική).

Πρόσφατο άρθρο του Φ. Ηλιού, «Η “διόρθωση” των κειμένων»²⁸ στρέ-

26. Πούχνερ, *Η γλωσσική σάτιρα*, ό.π., σσ. 312 κ.ε.

27. Κ. Πετράκου, «Ένα (σχεδόν) άγνωστο έργο του Γρηγόρη Ξενόπουλου», *Παράβασεις. Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών* 1 (1995) 193-226, βλ. π.χ. σ. 200.

28. Φ. Ηλιού, «Η “διόρθωση” των κειμένων: ιστορική διάσταση και κακές συνήθειες», *Τα Ιστορικά* 32 (Ιούν. 2000) 3-10 (το ίδιο άρθρο ανατυπώνεται και στον τόμο *Εκδοτικά*

φεται δικαιολογημένα εναντίον της ευκολίας, με την οποία προβαίνουν σημερινοί εκδότες ιστορικών κειμένων σε διορθώσεις, είτε βάνουσες είτε ανεπαίσθητες, είτε «λογικές» ή διακριτικές, είτε σιωπηλές ή φανερές. Το φαινόμενο δεν είναι άγνωστο στα δραματικά κείμενα: η επανέκδοση από τον Κώστα Βαλέτα,²⁹ της κωμωδίας του *Μισέ Κωζή*, ανώνυμου συγγραφέα (Κωνσταντινούπολη 1848), που εξαιτίας των πολλών τουρκικών, ιταλικών, αρμενικών, εβραϊκών κτλ. λέξεων, όπως και των ελληνικών διαλέκτων, παρουσιάζει ιδιότυπες δυσκολίες,³⁰ γίνεται με «σιωπηρές» επεμβάσεις, οπωσδήποτε απαραίτητες, γιατί το κείμενο βρίσκεται σε άθλια κατάσταση. Δεν ξέρω αν με αυτές το έργο μπορεί να «σωθεί», γιατί παρά τον εμπλουτισμό του αρχικού υπομνήματος με νέες μεταφράσεις στα ελληνικά, ολόκληρα τμήματα του κειμένου παραμένουν ακατανόητα. Είναι πάντως ειδική περίπτωση. Σε βάνουση επέμβαση στο κείμενο προχώρησαν οι εκδότες των κωμωδιών του Μ. Χουρμούζη (συγκεκριμένα αναφέρομαι στον *Τυχοδιώκτη*),³¹ που κατά δική τους ομολογία «μετέφρασαν» στη δημοτική ορισμένα τμήματα των κωμωδιών, για να είναι πιο προσιτά στο σημερινό θεατρικό κοινό! Στην περίπτωση αυτή πιο έντιμη είναι η λύση της εξ ολοκλήρου μετάφρασης, όπως έκανε ο Δουβαλατέλλης στην περίπτωση της *Μαρίας Δοξαπατρή* του Βερναρδάκη,³² αν και η παράσταση των *Ολυπίων* του Ρήγα από το Αμφιθέατρο του Σπύρου Α. Ευαγγελάτου το 1998 έχει δείξει πως και λόγια κείμενα της εποχής του 1800 «περνούν» στο σημερινό κοινό, όπως άλλωστε δείχνουν και οι επιτυχημένες παραστάσεις διηγημάτων του Βιζυηνού και του Παπαδιαμάντη.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να συμφωνήσουμε πως οι όποιες επεμβάσεις δεν πρέπει να είναι σιωπηρές, αλλά να δηλώνονται, ίσως όχι με τη μορφή του κριτικού υπομνήματος ή ειδικού τμήματος στο τέλος όπου συζητούνται μία προς μία οι περιπτώσεις, αλλά σ' ένα φιλολογικό σημείωμα του εκδότη, το οποίο να παρουσιάζει συγκεντρωτικά τις ιδιοτροπίες του κει-

προβλήματα και απορίες, ό.π., σσ. 204-212).

29. Κ. Βαλέτας, «Ο *Μισέ Κωζής*. Κωμωδία αστεία. Συνθεσία και εκδοθείσα υπό Δ. Γ. Κ... Προλεγόμενα - Γλωσσάρι Κώστα Βαλέτας», *Αιολικά Γράμματα* 28, τχ. 170 (Μάρτ.-Απρ. 1998) 97-160.

30. Για ανάλυση βλ. Πούχνερ, *Η γλωσσική σάτιρα*, ό.π., σσ. 290 κ.ε.

31. Στις «Εκδόσεις να υπηρετούμε το λαό», όπου αποφαινεται το σημείωμα των εκδοτών πως «έγινε μεταγραφή από την καθαρεύουσα στη δημοτική, όπου αυτό ήταν δυνατό, χωρίς να αλλοιώνεται το ύφος και η γλώσσα του συγγραφέα». Πώς όμως συμβαίνει αυτό;

32. Θεοδόσιος Θ. Δουβαλατέλλης, Αθήναι 1948, «έμμετρος απόδοσις εις την δημοτικήν». Ελεύθερη απόδοση στη δημοτική υπάρχει και από τον Σπ. Α. Ευαγγελάτο, Αθήναι 1966 (βλ. Γ. Λαδογιάννη, *Αρχές του νεοελληνικού θεάτρου. Βιβλιογραφία των έντυπων εκδόσεων 1637-1879*, Αθήνα 1996, αρ. 421).

μένου και να εξηγεί σε ποιες περιπτώσεις προχώρησε σε αποκατάσταση και ποιες άφησε όπως είναι. Αυτό βέβαια προϋποθέτει μια συνολική στάθμιση του κειμένου και τη διαμόρφωση μιας ενιαίας εκδοτικής «πολιτικής» για το συγκεκριμένο κείμενο, η οποία αναγκαστικά δεν μπορεί να είναι η ίδια για όλα τα κείμενα. Γιατί εξαρτάται και από την τυπογραφική κατάσταση και από την υφολογική διαστρωμάτωση μεταξύ λογίων και δημοτικών τύπων και επιπέδων της έκφρασης. Ίσως, στο σημείο αυτό, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε κάποιες πρώτες επιφυλάξεις, πως μια απόλυτη εναρμόνιση με τις σημερινές ορθογραφικές συμβάσεις ή την ιστορική ορθογραφία σε περιπτώσεις λογίου κειμένου ίσως δεν είναι απόλυτα επιθυμητή, γιατί το κείμενο χάνει έτσι τη «γεύση» του και την «αύρα» της παλαιάς τυπογραφίας και έκδοσης. Θα επανέλθουμε στο θέμα αυτό.

Το άρθρο του Φ. Ηλιού προχωρεί όμως προς την αντίθετη κατεύθυνση και φτάνει σε μια κάπως ακραία τοποθέτηση: να αποφευχθεί η όποια επέμβαση. Με άλλα λόγια: ο ιστορικός του πολιτισμού και ακάματος βιβλιογράφος προτείνει τη «διπλωματική» έκδοση, όπως συνηθίζεται στα ιστορικά έγγραφα, και για τα λογοτεχνικά έργα. Γιατί όμως ο διαχωρισμός μεταξύ χειρογράφων – όπου στις περιπτώσεις λογοτεχνικών έργων όχι μόνο επεμβαίνουμε, αλλά παρουσιάζουμε και κριτική έκδοση, όπου η ορθογραφική αποκατάσταση και στίξη δεν επισημαίνεται καν – και έντυπων κειμένων, όπου αυτό δεν επιτρέπεται; Όπως απέδειξε ο Νικόλαος Παναγιωτάκης στη λαμπρή ανάλυσή του της πρώτης έκδοσης του *Απόκοπου* του Μπεργαδή το 1509, του πρώτου τυπωμένου κειμένου της δημόδους λογοτεχνίας, ακόμη και μέσα στην ίδια έκδοση οι τυπογράφοι προχωρούν κατά τη διάρκεια της εκτύπωσης σε «διορθώσεις» και επεμβάσεις, ώστε η ίδια έκδοση να διαφέρει σε ορισμένα σημεία από αντίτυπο σε αντίτυπο.³³ Τα έντυπα δηλαδή δεν συμπεριφέρονται ουσιαστικά με τρόπο διαφορετικό από τα χειρόγραφα, απλώς δεν είναι ο αντιγραφείας που προβαίνει στις παραλλαγές και τις θεωρούμενες από τον ίδιο βελτιώσεις, αλλά οι τυπογράφοι. Ο ενεργητικός ρόλος των παλαιότερων τυπογράφων, που, αν δεν έχουν ειδικό επιμελητή, απομακρύνονται από το χειρόγραφο εκεί που νομίζουν πως πρέπει, γίνεται φανερός και στην περίπτωση της βενετικής έκδοσης της *Θυσίας του Αβραάμ*. Εδώ είναι μάλιστα τόσο έντονος, ώστε το αρχικό κείμενο του κρητικού αριστουργήματος δεν θα το μάθουμε ποτέ.³⁴ Λιγότερο χτυπητός είναι στην περίπτω-

33. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Το κείμενο της πρώτης έκδοσης του “Απόκοπου”. Τυπογραφική και φιλολογική διερεύνηση», *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 89-209.

34. W. Bakker - A. v. Gemert, *Θυσία του Αβραάμ. Κριτική έκδοση*, Ηράκλειο 1996.

ση του *Ερωτόκριτου*.³⁵ Γιατί επιτρέπεται αποκατάσταση του κειμένου στην περίπτωση των χειρογράφων, δημωδών, ιδιωματικών και μεικτών, και όχι και στις έντυπες εκδόσεις, κειμένων λογίων ή μεικτών;³⁶

Νομίζω πως από τη συζήτηση που διεξάγεται στους κύκλους των ειδικών για τα εκδοτικά προβλήματα της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής δημώδους γραμματολογίας μπορούμε να αντλήσουμε ορισμένα επιχειρήματα ή τουλάχιστον να δούμε ορισμένους προβληματισμούς, οι οποίοι έχουν κάποια εφαρμογή και για τα ανάλογα προβλήματα της εκδοτικής δραματικών κειμένων του 18ου και 19ου αιώνα. Όσο και αν είναι κατανοητή η αγανάκτηση του Ηλιού για την κρυφή κι ανομολόγητη αποχρωμάτιση των ιστορικών κειμένων, εντούτοις η ακραία απόφαση της απόλυτης αποχής από επεμβάσεις οδηγεί σε δυσεπίλυτα διλήμματα, ακόμη και σε «κωμικά» αποτελέσματα, τα οποία δεν συμβάλλουν καθόλου στην επιθυμητή στοχοθεσία του εγχειρήματος: να στραφεί ένα σημερινό αναγνωστικό κοινό με ενδιαφέρον πάνω στην παράδοση του πολιτισμού του και να διαβάσει ξανά τα μνημεία και τεκμήρια της δικής του ιστορίας. Ο Κ. Θ. Δημαράς δημοσίευσε το 1966 ένα δισέλιδο άρθρο στον «Εραμιστή»,³⁷ με τίτλο «Γιατί διορθώνουμε;». Η επιχειρηματολογία του συνοψίζεται ως εξής: διορθώνουμε (α) γιατί τα κείμενα βρίσκονται σε κακή κατάσταση (αντιγραφείς, εκδότες), (β) γιατί οι εκδόσεις προορίζονται για σχολική χρήση, (γ) γιατί ο φιλόλογος έχει την υποχρέωση, σε περίπτωση δύσκολου κειμένου με πολλά λάθη, να βοηθήσει τον αναγνώστη. Στη συνέχεια όμως προβαίνει και σε μίαν αυστηρή προειδοποίηση σχετικά με την ευκολία της διόρθωσης, που ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα της εκδοτικής πολιτικής κυρίως του 19ου αιώνα. Το παρατηρεί κανείς εύκολα στις εκδόσεις των έργων του κρητικού θεάτρου από τον Κωνστ. Σάθα·³⁸ κάθε φορά που δεν κατανοούσε ή δεν ενέκρινε μια διάτυπωση προχωρούσε σε διορθωτικές επεμβάσεις.³⁹ Αυτές είναι γνωστές από τις προσεκτικές εκδόσεις του Στ. Αλεξίου και της Μάρθας Αποσκήτη, που ξεκινούν βέβαια και από μια διαφορετική γνώση της υστεροβυζαντι-

35. Βλ. τώρα τη φωτοστατική επανέκδοση της editio princeps της Βενετίας το 1713: Vitsentzos Kornaros, *Erotokritos*, επιμ. Cristiana Stevanoni, Βερόνα 1995.

36. Με αφορμή το άρθρο του Ηλιού και μελετώντας τις γλωσσικές σάτιρες στην ελληνική κωμωδία του 19ου αιώνα, όπου τα περισσότερα κείμενα βρίσκονται από τυπογραφική και ορθογραφική, ακόμη και γραμματική άποψη, σε απελπιστική κατάσταση, κατέληξα σε παρεμφερείς προβληματισμούς (βλ. Πούχγερ, *Η γλωσσική σάτιρα*, ό.π., σσ. 317 κ.ε.).

37. Κ. Θ. Δημαράς, «Γιατί διορθώνουμε;», *Ο Εραμιστής* 4 (1966) 30-32.

38. Κ. Σάθας, *Κρητικών θεάτρων ή συλλογή ανεκδότων και αγνώστων δραμάτων*, Βενετία 1879.

39. Βλ. τις σχετικές επισημάνσεις των Στ. Αλεξίου και Μ. Αποσκήτη στις εισαγωγές των δικών τους εκδόσεων των τριών τραγωδιών του κρητικού θεάτρου.

νής δημώδους λογοτεχνίας ενγένει και της κρητικής λογοτεχνίας ειδικότερα.⁴⁰ Είναι η μανία του σχολικού δασκαλίσκου και η επίδειξη δήθεν ελληνομάθειας που οδηγούν στις υπερβολές αυτές, προσθέτει ο Δημαράς. Πρόσφατα ο Hans Eideneier πρόσθεσε ένα άλλο άρθρο, με τον αρνητικό τίτλο «Γιατί δε διορθώνουμε»,⁴¹ χωρίς ερωτηματικό, όπου υποστηρίζει την αντίθετη άποψη, από την πλευρά του φιλολόγου της δημώδους βυζαντινής και υστεροβυζαντινής γραμματολογίας: (α) οι αρχές της εκδοτικής κλασικών και λογίων βυζαντινών κειμένων δεν μπορούν να ισχύουν και για τη δημώδη γραμματολογία, γιατί (β) οι αντιγραφείς αναπαράγουν κείμενα σε γλώσσα που κατέχουν απόλυτα και μιλούν, οπότε επεμβαίνουν, διορθώνουν, βελτιώνουν, διατυπώνουν με δικό τους γούστο κτλ., πράγμα που οδηγεί σχετικά γρήγορα σε μια «φθορά» του αρχικού κειμένου, αν αντιγραφεί αρκετές φορές, ή στη δημιουργία παραλλαγών μέσα στον χρόνο, που δεν επιτρέπουν πια μια ενιαία κριτική έκδοση, στην οποία οι αποκλίσεις των διάφορων εκδοχών μπορούν να σημειώνονται στον apparatus criticus, αλλά επιβάλλουν τη συγκεντρωτική έκδοση όλων των παραλλαγών· αν αυτές είναι λίγες, αυτό μπορεί να γίνει σε κάθε σελίδα, όπως έγινε στην συνοπτική έκδοση των εκδοχών του Διγενή Ακρίτα από τον Trapp,⁴² ή στην έξοχη έκδοση του Χρονικού του Βουστρώνιου πρόσφατα από τον Γ. Κεχαγιόγλου,⁴³ ή, αν είναι πολλές, τότε σε κάθε σειρά, η μία κάτω από την άλλη, όπως έγινε με τον Κρασσοπατέρα από τον ίδιο τον Eideneier.⁴⁴ Στις περιπτώσεις αυτές η ιδέα του ενιαίου κειμένου εγκαταλείπεται, και αν λείπει η αρχική «καλύτερη» γραφή (μιας Leithandschrift), η παράλληλη παρουσίαση των παραλλαγών και εκδοχών πλησιάζει πλέον τα εκδοτικά προβλήματα του δημοτικού τραγουδιού.⁴⁵

40. Βασιλεύς ο Ροδολίνος 1987, Ερωφίλη 1988, Ζήνων 1991, Η Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ (Τα Ιντερμέδια της Ερωφίλης) 1992.

41. H. Eideneier, «Γιατί δε διορθώνουμε. Παρατηρήσεις στον Πόλεμο της Τρωάδος», στον τόμο Γ' *αδόνιν κείνον που γλυκά θλιβάται*, ό.π., σσ. 133-142.

42. E. Trapp, *Digenes Akritas. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen* [Wiener Byzantinistische Studien, 8], Βιέννη 1971.

43. Τζώρτζης (Μ)Πουστρούς (Γεώργιος Βο(σ)τρ(υ)ηνός ή Βουστρώνιος), *Διήγησις Κρονίκας Κύπρου*. Κριτ. έκδ. - εισ. - σχόλια - γλωσσάρι - πίν. - επίμ. Γιώργιος Κεχαγιόγλου [Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, XXVIII], Λευκωσία 1997.

44. H. Eideneier, *Krasopatras. Kritische Ausgabe der Versionen des 16. -18. Jahrhunderts* [Neograeca Medii Aevi, III], Κολωνία 1988.

45. Βλ. τις εκδοτικές φιλολογικές μεθόδους του G. Saunier, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Της Ξεντιάς*, Αθήνα 1973, και του ίδιου, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Τα Μοιρολόγια*, Αθήνα 1999, και το θεωρητικό του άρθρο «Πρόσφατες έρευνες (1970-1986) στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια και προβλήματα μεθοδολογίας. Α' - Κείμενο και φιλολογική κριτική», *Μνήμων* 12 (1989) 67-88, και στον τόμο *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Συναγωγή μελετών (1968-2000)*, Αθήνα 2001, σσ. 19-49.

Όμως, στο σημείο αυτό θα εγκαταλείψουμε την επιχειρηματολογία του Eideneier, η οποία βασίζεται και στην εικασία της προφορικότητας της αντιγραφικής διαδικασίας (ο αντιγραφέας διαβάζει δυνατά αυτά που αντιγράφει ή του υπαγορεύουν το κείμενο φωναχτά, και κατά τη διαδικασία αυτής της απαγγελίας γίνονται οι διορθώσεις και οι επεμβάσεις που οδηγούν συν τω χρόνω στις παραλλαγές),⁴⁶ καθώς και την προβληματική των εκδόσεων στη δημόδη μεταβυζαντινή λογοτεχνία, που διατυπώνεται σε εργασίες του Ε. Κριαρά,⁴⁷ του Α. Σιγάλα,⁴⁸ της Τίνας Λεντάρη⁴⁹ και του Γ. Κεχαγιόγλου,⁵⁰ γιατί (α) παραμένουν αδιευκρίνιστες οι ομοιότητες ή διαφορές με την παλαιότερη τυπογραφική διαδικασία της στοιχειοθέτησης στην κάσα, και (β) τα λόγια και ημιλόγια κείμενα της δραματολογίας του όψιμου 18ου και 19ου αιώνα δεν παρουσιάζουν τα ίδια ορθογραφικά προβλήματα με τον χώρο αυτό. Έτσι και αλλιώς, ο προβληματισμός δεν αφορά τις ίδιες τις γραφές των χειρογράφων και των λίγων εντύπων, αλλά τις ορθογραφικές συμβάσεις της εξέλιξης της δημοτικής μέσα στον 20ό αιώνα, με τις οποίες αποδίδονται τα κείμενα αυτά, ενώ στην περίπτωση της τυπογραφικής απόδοσης των λογίων κειμένων του 18ου και 19ου αιώνα εντός της εποχής τους έχουμε μια πιο παγιωμένη παράδοση, η οποία από άποψη γλωσσική δεν παρουσιάζει την ίδια ρευστότητα.

Και όμως, τα φαινόμενα απατούν. Δίπλα στο πρόβλημα της ρευστότητας της απόδοσης των όχι και λίγων δημοτικών στοιχείων υπάρχουν τυ-

46. Βλ. σε επιλογή: Η. Eideneier, «*Leser- oder Hörerkreis? Zur byzantinischen Dichtung in der Volkssprache*», *Ελληνικά* 34 (1982-83) 119-150, του ίδιου, «*Zur Herausgabe von Texten der byzantinischen Volksliteratur*», *Μαντατοφόρος* 25-26 (1987) 63-67, και «*Byzantinische volkssprachliche Schriftkoine und mündliche Überlieferung*», *Μανταντοφόρος* 33 (1991) 63-67.

47. Ε. Κριαράς, «*Εκδοτικά σφάλματα και βασικές αρχές για την έκδοση νεοελληνικών κειμένων*», *Ελληνικά* 22 (1969) 163-172· του ίδιου, «*Ορθογραφικά θέματα σε παλαιότερα νεοελληνικά κείμενα*», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Αθήνα 1986, σσ. 197-208.

48. Α. Sigalas, «*Revision de la méthode de restitution de texte des Romans démotiques byzantins*», *Παγκράτεια. Mélanges Henri Grégoire*, τόμ. 3, Bruxelles 1951, σσ. 365-410, και του ίδιου, «*Μεθοδολογικά προβλήματα. Το μυθιστόρημα Βέλθανδρος και Χρυσάντζα και η αποκατάστασή του*», στον τόμο *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier pour la 25e anniversaire de leur arrivé en Grèce*, τ. 2, Αθήνα 1956, σσ. 355-377.

49. Τ. Λεντάρη, «*Κριτικές και χρηστικές εκδόσεις παλαιότερων κειμένων της λογοτεχνίας μας: ζητήματα πρακτικής και θεωρίας*», *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη: Θέματα νεοελληνικής φιλολογίας, γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά. Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης*, Αθήνα 2001, σσ. 126-138.

50. Γ. Κεχαγιόγλου, «*Ειδολογικές και εκδοτικές προτάσεις για τα νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία (από τις αρχές ως τα τέλη του 18ου αιώνα)*», στον τόμο Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi*», τ. 1, Βενετία 1993, σσ. 74-99· του ίδιου, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 17-38.

πογραφικές και ορθογραφικές παραδόσεις που ακολουθούνται έως την έκδοση θεατρικών έργων σε μεικτό ύφος, ακόμη και στις αρχές του 20ού αι., και φανερώνουν στη διαχρονικότητά τους κάποια σταθερότητα. Σημειώνω κάποια τυχαία παραδείγματα: *οπού* με περισπωμένη, *που* πάντα με περισπωμένη, και στην περίπτωση της προσωπικής αντωνυμίας, *αναιβαίνω*, *ιδιότροπες χρονικές αυξήσεις* (*επρόσθεσε*), *συνοδία*, *μεγαλείτερος* (και *μεγαλήτερος*), *σβύνω*, *καϊμένος* κτλ.⁵¹ Όποιος έχει διαβάσει παλαιότερα κείμενα, γνωρίζει αυτές τις ορθογραφικές ιδιοτροπίες. Μερικές δεν δημιουργούν ιδιαίτερο πρόβλημα, άλλες «βγάζουν μάτι» (όπως η ρηματική κατάληξη σε *-όνω*) ή δυσχεραίνουν την κατανόηση του χωρίου. Οι «Μιτυληνιοί» των *Κορακιστικών* και ο γεωγραφικός προσδιορισμός της Λέσβου στον *Πιττακό τον Μιτυληναίο* [sic] θα διατηρηθούν ή θα διορθωθούν;

Πριν όμως μπούμε σε συγκεκριμένα θέματα της εκδοτικής πολιτικής των «διορθώσεων» και «αποκαταστάσεων», όσον αφορά τα θεατρικά κείμενα του εν λόγω χρονικού διαστήματος, θα ήθελα να σταθώ και σε μιαν άλλη παράμετρο, που δείχνει πως τα έντυπα δεν διαφέρουν και τόσο από τα χειρόγραφα: μπορεί, στην έντυπη μορφή, να παραλλάσσει και να διαφοροποιείται στο ελάχιστο το ίδιο το κείμενο, γιατί η διαδικασία της τυπογραφικής αναπαραγωγής είναι διαφορετική από την αντιγραφή, αλλά υπάρχουν παραλλαγές και διαφοροποιήσεις στα λάθη και στις αβλεψίες. Ο Gustav Soyter παρουσίασε στη διατριβή του στα γερμανικά για τα *Κορακιστικά* και τη *Βαβυλωνία* (Μόναχο 1912)⁵² έναν χαρακτηριστικό πίνακα με συγκεκριμένα παραδείγματα, ως προς το πώς (ιδίως στην περίπτωση της *Βαβυλωνίας* με τις πολλές επανεκδόσεις της) τυπογραφικά σφάλματα στην έκδοση του 1840 (μόνο αυτή ανατυπώθηκε και όχι εκείνη του 1836)⁵³ μεταφέρονται από έκδοση σε έκδοση ή διορθώνονται και εξαφανίζονται ή δημιουργούνται νέα, που μπαίνουν στην παράδοση της τυπογραφικής ιδιοτροπίας και μεταδίδονται από γενιά σε γενιά. Ακόμη και η νέα έκδοση του 1972 δεν μπόρεσε να απαλλαγεί από αυτό το φαινόμενο (στη συγκεκριμένη περίπτωση, βέβαια, η κατάσταση περιπλέκεται με τη φωνητική απόδοση των διαλέκτων).

Νομίζω ότι αυτές οι τυπογραφικές ιδιοτροπίες, που ξεκινούν από λάθη

51. Αντλώ αυτά τα παραδείγματα από την έκδοση του Δ. Βικέλα, *Λουκής Λάρας και διηγήματα*, Αθήνα 2000, στις εκδόσεις της «Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης» του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη, από τον Β. Αθανασόπουλο (σσ. 117 κ.ε.).

52. G. Soyter, *Untersuchungen zu den neugriechischen Sprachkomödien Bab y l o n i a von D. K. Byzantios und Ko r a k i s t i k a von K. J. Rhizos*, διδ. διατρ., Μόναχο 1912, σσ. 48 κ.ε.

53. Βλ. Σπ. Α. Ευαγγελάτος - Δ. Κ. Βυζάντιος, *Β α β υ λ ω ν ί α, α' και β' έκδοση*, Αθήνα 1972, σσ. 1-76.

και αβλεψίες, αλλά γίνονται σεβαστές μέσα στον χρόνο και νομιμοποιούνται ως στοιχεία μιας εκδοτικής παράδοσης και πρακτικής, ανήκουν στην ιστορία της τυπογραφίας ή της ελληνικής ορθογραφίας, αλλά δεν έχουν θέση σε σύγχρονες εκδόσεις λόγιων ή ημιλόγιων κειμένων του 18ου και 19ου αιώνα. Χωρίς να είμαι οπαδός του απόλυτου εκσυγχρονισμού, της συμμόρφωσης και ευθυγράμμισης με τη σύγχρονη ορθογραφική απόδοση αυτών των κειμένων, θεωρώ πως προέχει ο σκοπός της εξοικείωσης του σύγχρονου αναγνωστικού κοινού με τα ιστορικά αυτά καλλιτεχνικά μνημεία, παρά η απαρέγκλιτη και δογματική τήρηση ενός φιλολογικού κανόνα, που σε ορισμένες περιπτώσεις δικαιολογείται, αλλά σε άλλες είναι ολέθριος και οδηγεί σε «γελοία» κι ανεύθυνα αποτελέσματα. Π.χ. η πιστή ανατύπωση των *Κορακιστικών* του 1813 από τον Εμμ. Μοσχονά το 1980, που εξυπηρετούσε βέβαια έναν επιστημονικό φιλολογικό σκοπό, να δια φωτίσει τον «δημοτικισμό» του 1800 και τις αντικοραϊκές σάτιρες (ειδικά τα *Κορακιστικά* σήμερα χρειάζονται ξεχωριστό υπομνηματισμό, για να ξέρει κανείς πού να γελάσει και πού όχι),⁵⁴ δεν εξυπηρετεί τον σκοπό της ευρύτερης διάδοσης και γνωριμίας με ένα κείμενο, του οποίου τις θεατρικές δυνατότητες έχει δοκιμάσει ως τώρα μόνο ο Φώτος Πολίτης το 1929, και το οποίο είναι ιστορικό τεκμήριο της εξέλιξης των γλωσσικών αγώνων, όπως επίσης δεν εξυπηρετεί τον σκοπό της υπεύθυνης παρουσίασης σ' ένα σύγχρονο αναγνωστικό κοινό ή ακόμη και στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Χρειάζονται, λοιπόν, οι διορθώσεις, αποκαταστάσεις και κάποιες επεμβάσεις. Ενώ μπορούμε να συμφωνήσουμε εύκολα στις σιωπηρές αποκαταστάσεις προφανών τυπογραφικών σφαλμάτων και αβλεψιών – αν και δεν είναι πάντα εύκολο να τις διακρίνει κανείς από τυπογραφικές ιδιοτυπίες ή συγγραφικές ιδιαιτερότητες, π.χ. στα *Κορακιστικά*⁵⁵ –, που είναι και η πρακτική των κριτικών εκδόσεων κειμένων παλαιότερων εποχών, πιο σύνθετο είναι το πρόβλημα στην περίπτωση των τυπογραφικών και ορθογραφικών ιδιαιτεροτήτων και ιδιοτροπιών που έχουν παγιωθεί. Μια ενιαία αντιμετώπιση, προς το παρόν, δεν φαίνεται εφικτή. Η σειρά της «Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης» του Ιδρύματος Ουράνη είναι μια καλή περίπτωση παραδειγματικής εξέτασης, γιατί ξεκινά από την αρχή της πιστής απόδοσης του αρχικού κειμένου. Στην έκδοση του Λέανδρου του Παν. Σούτσου (1834) ο Γιώργος Βελουδής προβληματίζεται για την αρχή αυτή γράφοντας: «Ωστόσο, για λόγους που θα γίνουν παρακάτω κατανοητοί, δεν κρίθηκε σκόπιμη και ορθή η πλήρης διορθωτική αποχή του φι-

54. Πούχνερ, *Η γλωσσική σάτιρα*, ό.π., σσ. 66 κ.ε.

55. Βλ. τώρα Ιάκ. Ρίζος Νερουλός, *Τα θεατρικά*, ό.π., σσ. 403-459.

λογολογικού εκδότη· η απόλυτη και “δογματική” αποδοχή μιας τέτοιας “αρχής” θα οδηγούσε στη φωτομηχανική αναπαραγωγή ολόκληρου του κειμένου – μια “λύση”, που θ’ αποδεικνυόταν, στην προκειμένη περίπτωση, φιλολογικά ανεύθυνη, αφού θα “διαιώνιζε” και σφάλματα, που δεν οφείλονται, καταφανώς, στο συγγραφέα αλλά στον τυπογράφο και τον εκδότη του και που θα δυσχέραιναν, παρ’ αξίαν, την ανάγνωση και την κατανόηση του έργου». ⁵⁶ Και επισημαίνει στη συνέχεια πως η εκτύπωση έγινε με εξαιρετική ταχύτητα και χωρίς την επίβλεψη και τη διορθωτική μέριμνα του συγγραφέα. Αυτός ήταν ο κανόνας την εποχή εκείνη. Ωστόσο, τηρώντας την αρχή της πιστής απόδοσης, διατήρησε γραφές του πρωτοτύπου, που σήμερα είναι ξεπερασμένες ή και ετυμολογικά λανθασμένες: *μεγαλήτερος, συνενόνει, περιζόνει, ενόνον, αφίνω*,⁵⁷ *μαζή* κτλ. Σέβεται και τις συστηματικές ιδιότροπες γραφές, όπως *Ιαννουάριος, Πειρεεύς* κτλ. και ασφαλώς άφησε γλωσσικούς τύπους που «φαίνονται» εσφαλμένοι αλλά είναι σωστοί: *συνεθίζομεν, οικειακήν, φίλυρα, αυρινήν*, καθώς και μια διττογραφία: *απηυδησμένοι και απαυδημένοι*.⁵⁸ Διορθώνει σιωπηρά τις προφανείς ανορθογραφίες, και σέβεται, φυσικά, τη διαδομένη σχεδόν σε όλα τα κείμενα της εποχής ιδιωματική ιδιοτροπία της χρήσης της αιτιατικής της προσωπικής αντωνυμίας με τη σημασία της δοτικής αντί της γενικής (με αντί μου, τον αντί του, την αντί της), όπως απαντάται σήμερα στις βορειοελλαδικές διαλέκτους.⁵⁹ Τέλος, σ’ ένα μικρό παράρτημα, σχολιάζει εκείνες τις λίγες περιπτώσεις, όπου η διόρθωση χρειάζεται κάποια αιτιολόγηση. Διορθώνει έντομα αντί άτομα (προφανές λάθος), *ο λαίλαψ, υγειών, λυποθυμία* (σε *λειποθυμία* που συνηθίζεται στο κείμενο), *Καρπεννησίου, Εμμανοήλ*, ρηματικές καταλήξεις όπου μπερδεύεται το δεύτερο και το τρίτο πρόσωπο και προσθέτει σε δύο περιπτώσεις συνδετικά.⁶⁰

Κατ’ αυτό τον τρόπο παρουσιάζει ένα κείμενο απαλλαγμένο από τα χειρότερα σφάλματα, το οποίο διατηρεί και την «αύρα» της παλαιάς έκδοσης. Δυστυχώς, τα περισσότερα δραματικά κείμενα της περιόδου αυτής παρουσιάζουν πολύ περισσότερα προβλήματα. Πρέπει να λεχθεί πως

56. Παν. Σούτσος, *Λεόνδρος*, επιμ. Γ. Βελουδής, Αθήνα 1996, σ. 189. Βλ. και Ε. Σταυροπούλου, «Η βούληση του συγγραφέα και τα προβλήματα του φιλολογικού εκδότη», στον τόμο *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες*, ό.π., σσ. 173-186.

57. Που είναι ετυμολογικά ίσως σωστότερη εφόσον προέρχεται από το «αφήμι». Ο Τριανταφυλλίδης ενοποίησε τη γραφή σε «αφίνω» (*Νεοελληνική Γραμματική της δημοτικής*), ανατ. της έκδ. του ΟΕΣΒ [1941], με διορθώσεις, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 407).

58. Ό.π., σ. 190.

59. Βλ. πολλά παραδείγματα στα κείμενα που αναλύονται στον Πούχνερ, *Γλωσσική σάτσα*, ό.π., pass.

60. Ό.π., σσ. 191 κ.ε.

τα χειρόγραφα, στην περίπτωση των *Κουάκερων* του νεαρού Ιωάννη Παπαδόπουλου (Βουκουρέστι 1813-14)⁶¹ και της τραγωδίας *Αρμόδιος και Αριστογείτων* του Γεωργίου Λασσάνη (Οδησός 1819),⁶² δεν συμπεριφέρονται διαφορετικά από τα έντυπα κείμενα ως προς την «ελεύθερη» ορθογραφία, τις αβλεψίες και, εντέλει, την έλλειψη φροντίδας και την επιπολαιότητα της τυπογραφικής βιασύνης· ίσα ίσα είναι και καλύτερα από μερικά τυπωμένα: π.χ. το κείμενο της δεύτερης έκδοσης της *Ασπασίας* (Λειψία 1823) είναι σαφώς πολύ χειρότερο.⁶³

Έτσι, μια ενιαία αντιμετώπιση και ένας ομοιόμορφος χειρισμός των εκδοτικών προβλημάτων φαίνονται πράγματα καταρχήν ανέφικτα, εφόσον η κατάσταση των έντυπων κειμένων διαφέρει πολύ από έκδοση σε έκδοση. Στην αποκατάσταση ενός πολύ φθαρμένου, από τυπογραφική και ορθογραφική άποψη, κειμένου ελλοχεύει, βέβαια, και ο πειρασμός της «σωστής» ολοκλήρωσης: αφού πραγματοποιούνται έτσι και αλλιώς μια σειρά αναπόφευκτων επεμβάσεων, η τάση να διορθώσουμε και ιδιοτροπίες που σε άλλα κείμενα, λιγότερο φθαρμένα, ίσως θα είχαμε αφήσει, είναι υπαρκτός. Πάντως, μια ζυγισμένη γενική αντίληψη του προβλήματος καταλήγει μάλλον σε κάποιες «μεσαιές» λύσεις, που κυμαίνονται από έκδοση σε έκδοση: σιωπηρή απάλειψη από προφανή τυπογραφικά λάθη, διορθωτικές επεμβάσεις στην ορθογραφία εκεί που «βγαίνει μάτι» ή δυσχεραίνεται η ανάγνωση και η σωστή ερμηνεία, σεβασμός των ιδιοτροπιών όταν δεν δημιουργούν προβλήματα, προκειμένου να διασωθεί η «αύρα» του παλαιού κειμένου.

Πρέπει να επισημανθεί βέβαια, ότι στα δραματικά κείμενα, που εξ ορισμού προορίζονται για θεατρική παράσταση, δηλαδή είναι γραμμένα σε προφορικό λόγο ή τουλάχιστον σε λόγο που θα απαγγέλλεται στη σκηνή, η εκδοτική πολιτική της αποκατάστασης ίσως πρέπει να είναι λίγο πιο τολμηρή απ' ό,τι σε πεζογραφικά ή ποιητικά κείμενα, που δεν έχουν άλλη λειτουργικότητα πέρα από την ανάγνωση. Αυτό αφορά, πέρα από την ορθογραφική απόδοση, κυρίως τη στίξη, που συχνά είναι υποτονική και υπερβολικά λιτή και δεν βοηθάει την εκφορά του λόγου και το

61. Για τη μετάφραση αυτή βλ. προς το παρόν Β. Πούχνερ, «Οι Κουάκεροι. Μονόπρακτο του August von Kotzebue σε ανέκδοτη μετάφραση του Ιωάννου Σεργίου Παπαδοπούλου (Βουκουρέστι 1813/14). Μαθητική άσκηση στη θεατρική μετάφραση από τα γερμανικά», στον τόμο *Καταπακτή και υποβολείο. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2002, σσ. 47-69.

62. Περιγραφή του ανέκδοτου αυτού κειμένου βλ. επίσης στο μελέτημα του Β. Πούχνερ, «Ο Γεώργιος Λασσάνης δραματογράφος του προεπαναστατικού ελληνικού θεάτρου», στον τόμο *Ο μίτος της Αριάδνης. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2001, σσ. 220-269, ιδίως σσ. 241 κ.ε.

63. Ιάκ. Ρίζος Νερούλος, *Τα θεατρικά*, ό.π., σσ. 241-310.

χρωματισμό του μέσα στον διάλογο. Ο εμπλουτισμός της στίξης στην περίπτωση του σκηνηικού λόγου δεν πρέπει ίσως να υπόκειται σε τόσο αυστηρούς περιορισμούς, όπως ενδεχομένως στα άλλα λογοτεχνικά είδη. Αυτό πέραν του γεγονότος ότι σε μερικές εκδόσεις η στίξη είναι τελείως χαοτική, αντίθετη στο νόημα του κειμένου, ακόμη και στη συντακτική δομή της φράσης. Ως προς τα δραματικά κείμενα, λοιπόν, ίσως υπάρχει και κάποια διαφοροποίηση σχετικά με την επιθυμητή ή όχι δυνατότητα φιλολογικών επεμβάσεων, στον βαθμό που πρόκειται ουσιαστικά για προφορικό λόγο και στον βαθμό που η έκδοση μπορεί να χρησιμοποιηθεί, εκτός από την ανάγνωση, και για σκηνηική παρουσίαση.

Με βάση αυτούς τους προβληματισμούς προχώρησα στις διορθώσεις και επεμβάσεις που θα αναλύσω εν συντομία παρακάτω.⁶⁴ Γνωρίζω ότι «σωστές» λύσεις δεν υπάρχουν, μόνο «λανθασμένες», με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, σύμφωνα με τη μια ή την άλλη αρχή. Τα περισσότερα κείμενα είναι όμως σε τέτοια κατάσταση, που δεν επιτρέπουν την επανέκδοση χωρίς αποκαταστάσεις. Πρέπει, λοιπόν, να τολμήσει κανείς και να ενεργήσει σύμφωνα με το γλωσσικό και υφολογικό του ένστικτο, τη διεισδυτικότητα και την παρατηρητικότητα του. Άλλος επιμελητής ενδεχομένως θα έκανε άλλες επιλογές. Η φιλολογική επιμέλεια, σ' αυτές τις περιπτώ-

64. Κατά τους προσδιορισμούς του Χ. Α. Καραόγλου η εκδοτική πρακτική που ακολουθήσα εντάσσεται κάπου ανάμεσα σε χρηστική και φιλολογική έκδοση (Χ. Α. Καραόγλου, «Ζητήματα ορολογίας και τεχνικής των εκδόσεων», στον τόμο *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες*, ό.π., σσ. 160-172). Αναγνωρίζοντας την ποικιλομορφία των κειμένων του 19ου αιώνα και της τυπογραφικής κατάστασης στην οποία βρίσκονται οριοθετεί το δίλημμα ως εξής: «Αν, από τη μια, στην εργασία του φιλολογικού επιμελητή πρέπει να πρυτανεύει η ιστορική του συνείδηση, από την άλλη, ο επιμελητής οφείλει να δώσει ένα κείμενο ευανάγνωστο, ένα κείμενο απαλλαγμένο όχι μόνο από λάθη μα και από γνωστές και σχολαστικές παλαιές συμβάσεις ορθογραφίας, στίξης κ.ά., οι οποίες μπορεί να δυσκολεύουν τον σημερινό αναγνώστη» (σ. 168). Στη συνεπή εφαρμογή της ιστορικής ή σημερινής ορθογραφίας, είναι πιο «τολμηρός» και «αδίστακτος» από μένα. Ωστόσο παραδέχεται και τη δυνατότητα ύπαρξης κατηγοριών εκδόσεων ανάμεσα στη «χρηστική» και τη «φιλολογική»: «Πράγματι, εύκολα μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι στην εκδοτική πρακτική υπάρχουν πολλές εκδόσεις που ορνούνται in ενταχθούν στον στενό κορσέ σχημάτων, εκδόσεις που καθιστούν ρευστά τα όρια μεταξύ χρηστικής και φιλολογικής έκδοσης. Ο ερασιτεχνισμός των επιμελητών και η απουσία της θεωρίας ερμηνεύουν μερικώς μόνον το φαινόμενο: γιατί, μεταξύ αυτών των εκδόσεων, υπάρχουν αρκετές έγκυρες εκδόσεις με “μικτό” χαρακτήρα, εκδόσεις που θέλησαν να είναι χρηστικές και φιλολογικές... [...]. Κατά την άποψή μου, αυστηρά φιλολογική έκδοση απαιτείται να γίνει για έναν, μικρότερο ή μεγαλύτερο, αριθμό έργων και συγγραφέων – θα έλεγα για όσους έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία των γραμμάτων μας. Για όλους τους άλλους, που μάλλον είναι πολυαριθμότεροι, όπως σωστά επεσήμανε ο Σαββίδης, “εκείνο που προέχει [...] είναι ν’ αποκτήσουμε, ει δυνατόν ως τα τέλη του αιώνα μας, κείμενα αξιόπιστα και εντίμως χρηστικά, όλων των βασικών έργων της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας”. Για το μικτό αυτό είδος δεν βρισκω καταλληλότερη ονομασία από τον διπλόν όρο “φιλολογική-χρηστική” έκδοση» (σ. 169).

σεις, ενέχει κάποιου ρίσκο, γιατί δεν υπάρχουν σταθερά εκδοτικά μέτρα και σταθμά. Κάτι ανάλογο αντιμετώπισα και στην κριτική έκδοση των θεατρικών έργων του αιγαιοπελαγίτικου θεάτρου, όπου, παρά τη συνεργασία με κορυφαίους φιλολόγους, σε μερικές περιπτώσεις την τελική επιλογή έπρεπε να κάνω εγώ, έχοντας και την ευθύνη της τελικής σύνθεσης.⁶⁵ Ο σπουδαίος βυζαντινολόγος Paul Maas σημείωνε σχετικά με την έκδοση βυζαντινών κειμένων από χειρόγραφα: «Όποιος φοβάται μήπως παρουσιάσει ένα κείμενο επισφαλές, καλά θα κάνει να ασχοληθεί μονάχα με αυτόγραφα».⁶⁶ Ακόμη και αυτή η αρχή, στην ανάλογη περίπτωση της επιμέλειας της τυπωμένης έκδοσης από τον συγγραφέα, δεν βοηθάει.

Παρουσιάζω στη συνέχεια μια επιλογή από περιπτώσεις στις οποίες αποφάσισα να επέμβω, συνυπολογίζοντας την κατάσταση του κειμένου (σε πολύ φθαρμένα κείμενα διορθώνουμε πιο εύκολα), τη συχνότητα διττογραφιών ή πολυγραφιών, τη συστηματικότητα ή όχι των ιδιοτροπιών, την υφολογία του όλου κειμένου, τις ορθογραφικές συνήθειες του συγγραφέα (στην περίπτωση που είναι δυνατό να εξακριβωθεί κάτι τέτοιο), τις αντιληπτικές ικανότητες του σημερινού αναγνώστη, το ενδεχόμενο να παρεξηγηθεί το χωρίο, τον βαθμό ανοχής του σημερινού αναγνώστη σε μια διαφορετική ορθογραφική απόδοση, τη διατήρηση της «αύρας» του παλαιού κειμένου καθώς και τη φύση του δραματικού λόγου ως επί σκηνής εκφερόμενου λόγου και τον προορισμό του κειμένου για το θέατρο. Μερικά παραδείγματα: μετέτρεψα το *ευγαίνω* σε *εβγαίνω*, άφησα όμως διττογραφίες στα *Κορακιστικά* όπως *λέξαις* και *λέξεις*, αποδίδοντας το πρώτο ως *λέξες*, αποκατέστησα τις καταχρήσεις του *ω*, *αι* (αντί *ε*) και της περισπωμένης, απέφυγα τη ρηματική κατάληξη σε *-όνω* (*-ώνω*),⁶⁷ εφάρμοσα τους κανόνες της βαρείας όπως ισχύουν σήμερα, ομαλοποίησα την κεφαλοποίηση αρχικών γραμμάτων στην περίπτωση αφηρημένων εννοιών (ή και χωρίς ιδιαίτερο λόγο), χώρισα συμπλέγματα όπου άρθρο και ουσιαστικό (ακόμη και προσωπική αντωνυμία) γράφονται μαζί, αποκατέστησα τη δασεία του Αρμόδιου στο χειρόγραφο του Λασσάνη, σεβάστηκα τα *εξεύρω*, *εμπορώ* κτλ., όπου υπάρχουν (αντί *ηξεύρω*, *ημπορώ*), που τα κοροϊδεύει ο Νερούλος στα *Κορακιστικά*, ενοποίησα το σχηματισμό του μέλλοντος του τύπου *θέλει* + *φανεί* (αντί του συχνού *φανή* με

65. Β. Πούχνερ, «Φιλολογικές και θεατρολογικές παρατηρήσεις στα δραματικά κείμενα του Αιγαιοπελαγίτικου θεάτρου (1600-1750)», στον τόμο *Ο μίτος της Αριάδνης*, ό.π., σσ. 19-35.

66. Το αναφέρει ο Σαββίδης, ό.π., σ. 179. Paul Maas, *Textkritik*, Λειψία 1927 (³1957, ελλ. μτφρ. 1975).

67. Αν και έχει κάποια λογική, εφόσον προέρχεται από το αρχαίο *-όω*, αλλά σήμερα «βγάζει μάτι».

περισπωμένη και ιώτα υπογεγραμμένο), *τόρα* → *τώρα* κτλ. διατήρησα την αιτιατική αντί της δοτικής (με *είπε*), τον τύπο *έμβω*, διττογραφίες του τύπου *καρδία - καρδιά*, γραμματικούς βιασμούς εφόσον δεν δημιουργούν παρεξηγήσεις, το *αφίνω* στον ενεστώτα (αλλά *άφησε*) κτλ. Ειδικά προβλήματα παρουσιάζουν τα *Κορακιστικά*, ιδίως στα χιώτικα του Μύκη, όπου σχεδόν όλα τα σύμφωνα διπλασιάζονται, μια σύμβαση που δεν την ακολούθησε κανείς αργότερα στην απόδοση του χιώτικου ιδιώματος⁶⁸. Απέδωσα όμως την πρόσθετη κατάληξη *-νε* όχι με το παρεξηγησμο *-ναι* αλλά με *-νε* (πάμενε), διατηρήθηκαν τα *ώνναι*, *ένναι* και *άνναι* (για *είναι*) κτλ. Αλλά είναι ειδική δύσκολη περίπτωση. Η απόδοση των διαλέκτων άλλωστε επιτρέπει μια πιο «φωνητική» μεταγραφή, γιατί δεν δεσμεύεται από την ιστορική ορθογραφία και τις όποιες (παρ)ετυμολογίες: το ζητούμενο είναι απλώς η ομοιότητα της φωνητικής εκφοράς. Βέβαια, ερασιζόμενος παραδείγματα, συνειδητοποιώ ότι μια ενιαία περιγραφή της «πολιτικής» των εκδόσεων αυτών δεν είναι δυνατή, γιατί πολύ διαφορετική είναι η κατάσταση των κειμένων, οι ορθογραφικές συμβάσεις, ακόμη και η συχνότητα αβλεισιών και ιδιοτροπιών των τυπογραφείων και των τυπογράφων. Έτσι, σχεδόν κάθε κείμενο πρέπει να αντιμετωπίζεται με τη δική του εκδοτική του πολιτική, η οποία μπορεί να κριθεί μόνο σε σχέση με το ίδιο το κείμενο.

Κάθε εποχή διαμορφώνει τις δικές της εκδοτικές πρακτικές. Έτσι και η δική μας. Γι' αυτή την κατηγορία κειμένων, όμως, οι πρακτικές αυτές δεν έχουν ακόμη διαμορφωθεί. Αυτή είναι μια διαδικασία στην οποία το παρόν άρθρο θα ήθελε κατά τι να συμβάλει.

Άφησα τελευταίο ένα ζήτημα που μερικοί θα θεωρήσουν πρωταρχικό και το πιο σπουδαίο: την επιλογή του τονικού συστήματος στην απόδοση των κειμένων. Οι εκδοτικές σειρές του Ιδρύματος Ουράνη προτιμούν το πολυτονικό σύστημα με βαρεία, σύμφωνα με τους παλαιούς κανόνες τονισμού (άλλο σημείο διαφοροποιήσεων στα παλαιά κείμενα, που μόνο ο Τριανταφυλλίδης «κάπως» το τακτοποίησε), και καλά κάνουν. Αφού επιλέγεται το πολυτονικό, ας είναι πλήρες. Γιατί και αυτό δέχτηκε μιαν απλοποιητική «εξέλιξη» μέσα στον 20ό αιώνα: με την κατάργηση της βαρείας, τον περιορισμό της περισπωμένης, την κατάργηση του *ι* κτλ. Δεν υπάρχει όμως, καταρχήν, καμία απαγόρευση, τα λόγια κείμενα αυτής της περιόδου με την ιστορική ορθογραφία μπορούν να αποδοθούν και με το μονοτονικό:⁶⁹ και γίνονται κατανοητά χωρίς πνεύματα, περισπωμένη

68. Β. Πούχνερ, *Η γλωσσική σάτιρα*, ό.π., pass.

69. Το έκανα στο μελέτημα «Δραματουργικές και θεατρολογικές θεωρίες στην προεπαναστατική Ελλάδα (1815-1818)», στον τόμο *Είδωλα και ομοιώματα. Πέντε θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2000, σσ. 69-106 (σσ. 188-225 σημ.), όπου στην έκδοση των Ελληνικών

και ι και αναγνώσιμα χωρίς δυσκολίες· έτσι και αλλιώς, πέρα από την όποια τοποθέτηση στο θέμα αυτό, η επόμενη γενιά αναγνωστών, εξαιτίας της κατάργησης του πολυτονικού στην εκπαίδευση, δεν θα είναι πια σε θέση να αναπαράγει το σύστημα αυτό. Από την άλλη, το πολυτονικό δεν ενοχλεί και δεν εμποδίζει σε τίποτε την ανάγνωση και κατανόηση ενός κειμένου και από κάποιον που δεν το κατέχει. Η παράλληλη ύπαρξη και των δύο συστημάτων θα είναι μια γλωσσική και ορθογραφική πραγματικότητα για αρκετά χρόνια ακόμη. Με την έννοια αυτή, το δίλημμα για την έκδοση των δραματικών κειμένων και θεατρικών μεταφράσεων της χρονικής περιόδου 1790-1850 δεν είναι πραγματικό.

Στο τέλος δεν μένει τίποτε να συνοψίσω. Δεν υπάρχουν συμπεράσματα οριστικά. Εξέθεσα απλώς προβληματισμούς που προέκυψαν από την εκδοτική πρακτική της φιλολογικής επιμέλειας δραματικών κειμένων μια παλαιότερης κατηγορίας και αναζήτησα κάποιες υποστηρικτικές απόψεις σε κλάδους παρεμφερείς. Τα μέτρα και σταθμά μιας ενιαίας πολιτικής σ' αυτό τον τομέα ίσως είναι ενγένηι ανέφικτα, τουλάχιστον προς τον παρόν, και στον βαθμό που τα κείμενα διαφέρουν τόσο πολύ υφολογικά και ως προς την ποιότητα της κατάστασης στην οποία παραδίδονται. Μ' αυτή την έννοια, το «σωστό» και το «λάθος» είναι ακόμη το ζητούμενο, που θα ικανοποιηθεί, αν ικανοποιηθεί, συν τω χρόνω· ανάλογα με την οπτική γωνία της αντιμετώπισης υπάρχουν μόνο «λανθασμένες» ή έστω προβληματικές επιλογές. Αλλά ίσως και στη φιλολογική θεωρία να πρέπει να απαγκιστρωθούμε κάπως από τον αριστοτελικό συλλογισμό, πως το αντίθετο του «σωστού» πρέπει να είναι οπωσδήποτε το «λάθος»· ίσως είναι απλώς ένα άλλο «σωστό». Ή, όπως το είπε ο ποιητής σχετικά με την αλήθεια και το ψέμα: «η αλήθεια κατασκευάζεται ακριβώς με τον ίδιο τρόπο όπως το ψέμα».

Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

έχουν προστεθεί τα ι υπογεγραμμένα (Ελληνικά 50 [2000] 231-304), όπως το έκανε ο Σαββίδης στην έκδοση του «Κήπου χαρίτων» του Καισάριου Δαπόντε (*Κήπος Χαρίτων ...*, Αθήνα, Ερμής, 1995) και τον «απόπαιρνε» ύστερα ο Αλκης Αγγέλου (*Καισάριος Δαπόντες, Κήπος Χαρίτων*, Αθήνα, Εστία, 1997).